

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ

Український мовно-літературний факультет
імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка

Кафедра української мови
Кафедра українознавства та лінгводидактики
Кафедра української та світової літератури

ПОСТАТЬ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ

МАТЕРІАЛИ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
СТУДЕНТСТВА Й НАУКОВОЇ МОЛОДІ

11 листопада 2016 року

м. Харків

Отже, явища запозичень, діалектизмів і русифікації в білінгвістичному середовищі навряд чи вдасться повністю позбавитися, але якщо з цим не боротися, є можливість втрати незалежності та самобутності української мови. Пуризм як суспільно-мовне явище в жодному разі не можна тлумачити тільки як ознаку попередніх епох, а потрібно розглядати як активний складник сучасного мовотворення. Але, як підсумовує в статті Ю. Шевельов, цей пуризм не мусить бути сліпим і агресивним. Більш помірковані позиції — це позиції здорового пуризму і від них треба було б починати новий етап через зв'язок із традицією, яка веде до традиції 19-го сторіччя, до традиції Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Коцюбинського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевельов Ю. Пуризм в українській мові // Українські вісті. – Ч. 23. – 5.VI.1966.
2. Козоріз І. С. Освітлення проблеми пуризму на прикладі української та німецької мов / І. С. Козоріз // Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]. Сер. : Філологічні науки. – 2014. – Кн. 2. – С. 108–111.

УДК 81(477) (092):378.4(430)

Катешко Тамара

Харків, Харківський національний педагогічний університет

імені Г. С. Сковороди

Наук. кер.: к. філол. н., доц. Ю. М. Лебеденко

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ: ГОЛОВНІ ПРАВИЛА УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПISY

Початок ХХІ ст. ознаменувався поверненням в історію української науки, у тому числі й мовознавчої, величних постатей минулого, які по праву заслуговують на пошану й визнання. З'явилося немало наукових розвідок, присвячених їхній творчій спадщині, авторами яких є І. Дзюба, М. Жулинський, В. Німчук, Р. Зорівчак, С. Лук'яненко, О. Микитюк, М. Мозер, Я. Рігер, М.-Р. Стех та ін. Вони здійснили філологічний аналіз творчого доробку неординарного вітчизняного лінгвіста Юрія Шевельова (Шнейдера, Шереха) в Українському вільному університеті Мюнхена. Зазначається, що його наукова діяльність у часи перебування в Німеччині присвячена дослідженню синхронічних і діахронічних аспектів української мови. Указується, що знаковими працями вченого в зазначений період є «Головні правила українського правопису» (1946), «До генези називного речення» (1947), «Внесок Галичини у формування української літературної мови» (1949), «Сучасна українська літературна мова» (1949), де подано власне бачення історії формування, розвитку й функціонування фонетики й морфології, лексики та синтаксису української мови. Звертається увага на становлення й особливості українського правопису.

Заслугове на особливу увагу праця вченого «Головні правила українського правопису», надрукована в 1946 р. Вона отримала своє продовження в орфографічному здобутку за назвою «Принципи сучасного українського письма» (1949), де Ю. Шевельов звернув увагу на важливу особливість українського правопису, вказавши, що в основу українського письма покладено фонематичний принцип, згідно з яким одна літера відповідає одному звукові мови (фонемі). Проте засвідчено й відхилення, оскільки побутувала думка, що домінантним в українському правописі є фонетичний принцип. Тож метою нашої розвідки стало вивчення правописної системи, яку намагався запровадити Ю.В. Шевельов.

Книга «Головні правила українського правопису» складається з передмови та дев'яти розділів:

- українська абетка;
- правопис голосних;
- правопис приголосних;
- правопис приростків і наростків;
- складні слова: правопис слів укупі й нарізно;
- правопис чужих слів;
- правопис іншослов'янських власних назв;
- головні правила пунктуації;
- правила вживання великої й малої літери.

Кожен розділ в історико-лінгвістичному аспекті має важливе значення, оскільки дає уявлення про еволюцію, становлення й упорядкування української орфографії та пунктуації. Зокрема, розділ, присвячений правопису голосних, уміщує таку інформацію: правопис ненаголошених голосних, правопис літер и та і, чергування голосних, чергування у – в, і – й.

Щодо правопису приголосних розкриваються такі аспекти: м'якшення, уживання апострофа, подвоєння, спрощення та зміни в групах приголосних при їх збігу тощо. У четвертому розділі йдеться про правопис приростків (префіксів) і наростків (суфіксів) у словах різних частин мови.

Наступний розділ присвячений особливостям правопису складних слів, що належать до різних лексико-граматичних розрядів. У шостому й сьомому розділах подаються правила написання запозичень як із слов'янських, так і з інших мов індоєвропейської сім'ї. В окремій частині аналізованої праці наведено правила вживання розділових знаків (крапка, знак оклику, знак питання, кома, середник (крапка з комою), риска (тире), кома з рискою, двокрапка, лапки, дужки, крапки (три крапки), розділка (дефіс) (останній сьогодні відносять до знаків орфографії)). Останній розділ присвячено правопису загальних і власних назв.

Ю. Шевельов був учасником, сучасником деяких подій, пов'язаних з унормуванням української орфографії. Про „Український правопис» 1928 і 1933 рр. писав лише як дослідник історико-мовного процесу в Україні періоду тоталітаризму. Він сказав своє вагоме слово й про наші правописні проблеми кінця ХХ — ХХІ ст. Хоч Ю. Шевельов і критикував окремі вади „Українського правопису» 1928-го р. (1929 р.), проте дотримувався його правил і вважав, що він „може бути змінений тільки у вільній українській державі”.

Ще стисліше, але не менш влучно, Ю. Шевельов сказав про „Український правопис» 1933-го р.: „Як каже Хвиля... у старий правопис внесено 126 поправок, багато з них

суттєвих, а розділ про чужі слова переписано в цілості. Там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу надано формі, ближчій до російської мови. Наприклад, закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною в родовому відмінку однини змінено з –и на –і (радо́сти – радості, соли – солі). Такі форми використовуються переважно у південно-східних діалектах, отже, якоюсь мірою мінялася говіркова база літературної мови. У деяких випадках запроваджено форми, яких нема в жодному більшому діалекті (напр., імені в родовому однини замість імени, як було)...”.

Правопис іншомовних слів майже повністю змінено на російський. Літеру г усунуто цілком, так що, скажімо, Goethe перетворилося на Гете. Правило, коли писати л чи ль, скопійовано з російської з усіма непослідовностями, зумовленими історичними впливами (Ісландія, але Фінляндія)... На центрально-східній Україні позичені слова потрапляли до мови переважно в їхній російській формі, отже для мовців тієї — більшої — частини країни це була бажана інновація (чи, радше, повернення до старої практики). Але західних українців, що здебільшого засвоювали чужі слова в польській формі, це означало цілковите відкинення їхньої мовної традиції. На радянській Україні в ті роки розпалювано ворожнечу до всього галицького” [2: 195].

Правописних проблем Ю.Шевельов не міг не торкнутися у відомій нині (але до т.з. „перебудови” незнаній у нас розгорнутій праці „Українська мова в себе дома сьогодні і завтра”, надрукованій у журналі „Сучасність” у 1986 р., у частині, названій „Так нас навчали правильних проізношень”, що була відповіддю на цькування його та інших українських лінгвістів, котрі перебували на еміграції, в журналі „Мовознавство” Інституту мовознавства ім. О. Потебні АН УРСР та брошурі, яка вийшла під псевдонімом М.М. Тарасюк. Ю. Шевельов, зокрема, переконливо спростовує доводи проти вживання букви г і обґрунтовує необхідність збереження цієї літери для відбиття фонемної структури української мови: „Інші аргументи Русанівського в справі г — мала частота вживання й наявність дублетів типу господар — господар теж не витримують критики. Єдине, що тут важить, це те, що г — фонема, фонематичний принцип лежить в основі українського письма — певні відхилення морфофонетичного й історичного характеру до проблеми г не стосуються. Якби була навіть одна пара слів, де г має розрізнявальну роль — скажімо грати — грати, гніт — гніт — цього вистачало б для визнання г за фонему, і фонемний характер г змушений визнати і Русанівський. Інші слов'янські мови теж мають фонемні низької частоти й з дублетами..., але ніхто й на думці не має ці літери з абетки тих мов усувати. Звичайно, замовчувана суть дискусії про г зовсім не в низькій частоті й дублетах, а в тому, про що Русанівський не згадує, — що г немає в російській абетці. Постишев, кому належить заслуга викинення г, був одвертіший щодо цього” [6: 250-251].

Тут автор торкнувся дуже актуальної й нині теми — втручання соціолінгвістичних факторів, яке веде до втрати власної шкали вартостей, і переключення на систему вартостей другої і фактично панівної мови. Одним із яскравих прикладів цього автор вважав сприймання відмінювання іменників середнього роду на -о іншомовного походження. З глибоким знанням справи Ю. Шевельов писав: Яскравий приклад з морфології — трактування відмінювання іменників середнього роду, що закінчуються на -о. До 1933 р. чужі слова на -о типу кіно, бюро, ситро нормально відмінялися, так само, як власні слова типу вікно, ребро, як вони

відмінюються в розмовній мові. Такі чужі слова відмінюються і в російській мові, але тільки позалітературній, тоді як у літературній мові такі відмінкові форми вважаються за вульгарні, погляд, що йде, либонь, ще з тих часів, коли російські вищі класи вживали французької мови в щоденному побуті. Така оцінка закорінена в російській мовній свідомості глибоко, плекана школою й літературою. Тепер її перенесено на українську мову, і всі позначки показують, що вона прищепилася цілком щиро серед українських освічених кіл, що вони справді відчувають, що форми, наприклад, родового відмінка кіна, бюра, ситра — вульгарні й неприпустимі в мові освіченої людини. Тим часом нічого присутньо вульгарного в них нема. Форми типу біуга нормальні в польській мові, чехи кажуть у родовому відмінку буга, по-своєму відмінюються такі слова і в сербо-хорватській літературній мові — біроа тощо. Тут, отже, до української мови застосовано специфічну шкалу вартостей російської мови й повірено в її універсальність, якої справді нема [6: 272].

Мимохідь справ орфографії Ю. Шевельов торкнувся у праці „У довгій черзі: проблеми реабілітації”. Зокрема він зазначив: „Порушу ще питання правопису, хоч свідомий того, що це означає відчинити скриньку Пандори... Але я не робитиму пропозицій щодо змін правопису, обмежуючись проблемою історизму в регулюванні орфографії. Усі наші правописи, починаючи щонайменше від 1917 року, виявилися нежиттєздатними, бо не виходили з розуміння чи хоч бажання розуміти процеси, що відбувалися й відбуваються в мові...

Усі правописи, починаючи від 1933 року, відкинули цю настанову, але так само ігнорували живомовні процеси, намагаючись тепер за всяку ціну наближати українську мову до російської. Пізніше додано до цього засаду спрощення, щоб не обтяжувати бідні школярські голівки, а насправді часом краючи мову по живому м'ясу. Знову панували які завгодно, але не внутрішньоісторичні критерії. Назви, географічні чи особові, що прийшли з християнством, природно, пройшли ту ж еволюцію, яка відбувалася в українській мові. Приміром, відбувся в них перехід „і” в „и”. Так постали форми Єгипет, Єрусалим. Але заради якого „спрощення» порушено послідовність, наприклад у словах Сирія, Вифлеєм, що їх повернено до написання з „і”? Так само географічні назви суміжних земель підлягали українським фонетичним змінам, але — з чемності до сусідів? — українізовані їх форми підлягали прямій забороні, і не сміємо говорити про Люблін, Вороніж, Білгород, Дін... А от поляків зречення Львова зовсім не примусило заборонити їхню стару форму Lwów. Історично правильні написання аж ніяк не ведуть до територіальних претензій або, не дай Господи, імперіалістичних замахів на чужі території. З того, що скажемо Париж, а не Парі, не впливає, що хочемо анексувати Париж”.

Та найактивніше над українською орфографією Ю. Шевельов почав працювати після створення Української національної комісії з питань правопису при Кабінеті Міністрів України 15.VI.1994 року і затвердження її персонального складу, до якого ввійшов і сам. Він був її членом до 19.11.2002 року, коли вийшла постанова КабМіну України № 198, якою затверджено новий склад Комісії. Акад. Ю. Шевельова та інших іноземних учених у ній не було.

Чи не на першому засіданні новоствореної Української національної комісії з питань правопису при КабМіні України виступив Ю.Шевельов із доповіддю, яку аудиторія слухала

завмерши. На самому початку Ю. Шевельов зауважив: „Обізнаність пересічного українського інтелігента в справах мовознавства мала, і чим вона менша, тим палкіші дискусії в справах правопису. Здебільшого, це виступи в обороні того, до чого дана особа звикла і що їй до вподоби”. Розглянувши побіжно історію українського правопису за останні 150 років, акад. Ю. Шевельов підкреслив, що українська орфографія еволюціювала від стихійності через певну міру демократичності до урядового наказу. У різні часи застосовано різні критерії (чи їх комбінацію), але не ставлено питання про міру доцільності певного критерію або поєднання його з іншими в тій чи іншій пропорції.

Про нині чинні норми Ю. Шевельов у підсумку сказав: „Український правопис ‘93 — латанина із слідами праці багатьох упорядників, часом взаємозаперечними; не цілість, а конгломерат, позбавлений єдності й систематичности... Саме рівновага запропонованих принципів, зокрема двох останніх, зможе витворити і втримати життєдайність і прийнятність УП ‘95” [5: 74, 75].

Коли група лінгвістів — членів Національної комісії з питань правопису — у 1999-му р. опрацьовувала проєкт орфографічних змін, крім власних міркувань, було враховано думки акад. Ю. Шевельова.

Під час обговорення проєкту 1999-го р. Ю. Шевельов прихильно поставився до цих пропозицій. В останньому в житті інтерв’ю, опублікованому в газеті „Свобода” 1 лютого 2002 року на питання: „Мовознавство — центральне місце вашої наукової кар’єри. Який правопис української мови, до формування якого ви також доклали чимало зусиль, найбільш прийнятний сьогодні?” Акад. Ю. Шевельов відповів: „Сучасний правопис під редакцією Василя Німчука. Він не ідеальний, але це найкращий варіант з усіх запропонованих”.

Отже, Ю. Шевельов залишив по собі потужну лінгвістичну спадщину, що становить 872 наукові праці. Навіть перебуваючи в еміграції, науковець продовжував працювати над актуальними мовознавчими питаннями, з-поміж яких: усталення української мовної норми у сферах правопису, фонетики й орфоєпії, лексики, морфології та синтаксису; вплив діалектів на процеси усталення національної мови.

Тож проблема унормування українського правопису досі остаточно не розв’язана, сподіваємось, що погляди й переконання відомого мовознавця все ж таки врахують у наступному 5-му „ювілейному” виданні українського правопису.

ЛІТЕРАТУРА

- 1. Андрійчук І.** Українці: великі, відомі і невідомі [Електронний ресурс] / І. Андрійчук. – Режим доступу: http://ryzhkov.ucoz.ru/publ/vidatni_movoznavci/shevelov_jurij/6-1-0-19
- 2. Довбня Л. Е.** Мовознавчий доробок Юрія Шевельова / Л. Е. Довбня, Т. І. Товкайло // Теоретична і дидактична філологія: зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – 302 с. – С. 170-173.
- 3. Довбня Л. Е., Товкайло Т. І.** Мовознавча діяльність Юрія Шевельова в українському вільному університеті Мюнхена. – Переяслав-Хмельницький: Філологічні науки, «Молодий вчений» – 2016. – № 5 (32).
- 4. Нікуліна Н. В.** Генеза української наукової термінології в лінгвістичних студіях Юрія Шевельова / Н. В. Нікуліна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія філологія. – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 48–52.
- 5. Німчук В. В.** Ю. Шевельов і проблеми нашого правопису (до 100-річчя

від дня народження Ю. Шевельова / В.В. Німчук // Українська мова. – 2009. – № 2. – С. 95–101. **6. Шевельов Ю.** Внесок Галичини у формування української мови / Ю. Шевельов. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2003. – 160 с. **7. Шевельов Ю.** Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шевельов. – Мюнхен: Вид-во «Молоде життя», 1951. – 402 с. **8. Шевельов Ю.** Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Сучасність, 1987. – 294 с. **9. Шерех Ю.** Думки проти течії / Ю. Шерех. – 1949. – 100 с. **10. Черемська О.С.** Погляди Юрія Шевельова щодо нормування української літературної мови (20–30-ті роки ХХ століття) / О.С. Черемська // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія філологія. – 2009. – № 854. – Вип. 57. – С. 44–48. **11. Шерех Ю.** Головні правила українського правопису [Електронний ресурс] / Юрій Шерех. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/2837-shereh-yu-golovni-pravila-ukrayinskogo-pravopisu/>.

УДК 811.161.2'36

Христо Олексій

*Харків, Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди
Наук. кер.: к. філол. н., доц. Т. Ф. Осінова*

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНОЛОГІЇ: ПОГЛЯД З ХХІ СТОЛІТТЯ (за статтею Ю. Шевельова «Так нас навчали правильних проізношеній»)

Юрій Шевельов зробив великий внесок в розвиток мовознавчої науки в кінці ХХ століття. Його праці відомі широким колам науковців. Більшість знають як Юрія Шереха — під цим псевдонімом він підписував літературознавчі, літературно-критичні та культурологічні статті. І лише мовознавчі монографії і статті Шевельов підписував власним прізвищем. Останні варіанти бібліографії досліджень ученого нараховують близько 872 назви. Основними напрямками його роботи були історія української мови, фонологія, морфологія, стилістика, соціолінгвістика, історія мовознавства.

Проблеми, якими опікувався Ю. Шевельов понад 30 років тому, актуальні й сьогодні, однак багато з них уже вийшли на інший рівень. У відомій праці «Так нас навчали правильних проізношеній» порушуються питання, пов'язані з історією репресій відносно української мови за радянської доби. Викликають інтерес наукові погляди вченого щодо української фонології, зокрема можемо виокремити деякі з таких проблем, що певною мірою реалізовані в сучасній лінгвістиці.

Дискусія навколо літери *г* точилася, починаючи з кінця 18 ст. Її вживали Амвросій Метлінський (1839), Левко Боровиковський («Байки й прибаутки», 1852), Пантелеймон Куліш («Грамматика», 1857, та ін.), видавці журналу «Основа» (1861–1862), упорядник збірника «Українські приказки, прислів'я і таке інше» М. Номис (1864). Одним із